

Att beskriva en disputationssakt

HENRIK ÅSTRÖM ELMERSJÖ*

Umeå universitet

Redaktören för *Historisk tidskrift* lyfte nyligen fram ett potentiellt problem kopplat till våra forskarutbildningar, och speciellt den avslutande delen, disputationssakten och avhandlingsrecensioner. Han konstaterade att disputationssakterna har blivit artiga tillställningar där den kritiska granskningen riskerar att hamna i skymundan, bland annat på grund av att opponenter befinner sig på bortaplan.¹ Det kan mycket väl vara så att själva upplägget för disputationen, tillsammans med de normer som finns angående hur en disputation ska gå till, skapar dåliga förutsättningar för en verkligt kritisk granskning.

Ponera att du ska ta fram ett dokument som beskriver hur en svensk disputation i historia eller ekonomisk historia går till. Dokumentet ska användas för att främst utländska opponenter och betygsnämnsledamöter – obekanta med de svenska normerna och traditionerna – ska få en tydlig bild av vad som förväntas av dem. Vad skulle du skriva?

Att beskriva akten rent sakligt, i någon form av talordning, är förmodligen enkelt; först hälsar en ordförande välkommen och presenterar alla inblandade såsom respondent, opponenter och betygsnämnd, kanske även handledarna, sedan får respondenten ordet och får påpeka eventuella felaktigheter i avhandlingen som upptäckts efter tryckning, oftast något ringa korrekturfel. Därefter går ordet till opponenter som

* Docent i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning

1. Bo Eriksson, "Redaktören har ordet: För snälla disputationer?", *Historisk tidskrift* 138:3 (2018) s. 381–382. Jag skulle vilja poängtera att det är mitt uppdrag som lokalredaktör för *Historisk tidskrift* samt mitt arbete som forskningssamordnare vid Umeå universitets humanistiska fakultet som har inspirerat mig att skriva den här texten. Även om olika uppdrag som handledare, extern läsare, opponenter och betygsnämnsledamöter har givit mig erfarenheter som knyter an till de frågor jag resonerar kring i den här texten, har inget särskilt av dessa uppdrag inspirerat mig att angripa dessa frågor. Det är med andra ord inte någon enskild händelse som har föranlett mitt intresse för disputationernas utformning.

sammanfattar avhandlingen (kort, men hur kort?), varpå respondenten får berätta om den känner igen sig i sin egen text, som den har lästs av opponenter. I 60 till 90 minuter leder sedan opponenter ett samtal med respondenten där avhandlingens styrkor och svagheter lyfts fram. Mest svagheter kanske, eftersom betygsnämnden själv har läst och bildat sig en uppfattning. Opponentens roll är granskarens, inte betygsättarens och oppositionen bör särskilt behandla de delar av avhandlingen där det finns tvetydigheter och problem. Betygsnämndens ledamöter förväntas sedan ställa någon eller några frågor och sist går ordet till auditoriet. Därefter drar sig betygsnämnden tillbaka för enskilda överläggningar. Där får opponenter, ordföranden vid disputationsakten och handledare sitta med och yttra sig, men det är betygsnämnden som sätter betyg.

Så långt tror jag att de flesta historiker känner igen sig, men den utländske opponenter vill nog veta mer, kanske främst om hur de 90 minuterna samtal ska disponeras vad gäller talutrymme och vilka aspekter av innehållet och det vetenskapliga hantverket – syfte, metod, teori eller resultat – som ska diskuteras mest ingående. Den utomstående betygsnämndsledamoten vill kanske veta mer om målen med utbildningen, betygsskalan och de mer specifika kraven för att bli godkänd. I ett informationsdokument som beskriver hur en disputation går till vill vi kanske också förmedla något om stämningen, om det faktum att respondenten har bjudit sin familj att resa lång väg för att vara med om detta högtidliga tillfälle. Jag uppfattar normerna för disputationsakter i våra ämnen, historia och ekonomisk historia, som tämligen tydliga när det gäller att stämningen vid disputationen inte ska bli otrevlig och att alla närvarande har någon form av socialt ansvar för att alla som är direkt inblandade i disputationsakten kommer därifrån med sin värdighet någorlunda bevarad. Frågan är om detta också ska beskrivas i ett informationsdokument; inte endast för respondentens skull, utan också för den utländske opponenter. Den som är omedveten om de sociala normer som råder i ett visst sammanhang kan försättas i svåra situationer.

Ett sätt att beskriva hur vi förväntar oss att den kritiska granskningen vid en svensk disputation ska gå till är att försöka sätta ord på den öppna akademiska diskussionen om förutsättningarna för de teser som drivs i en avhandling, som ju på många sätt skiljer sig från en gedigen grillning av respondenten. "Kritik" innebär – även om bruket av ordet har en uppenbar glidning mot allmän negativitet – att pröva grunderna för olika

påståenden. Det "lärdasamtalet" – som ofta används som beskrivning av en lyckad disputation – hur ser det egentligen ut? Det kanske går att sätta ord på i ett informationsdokument, men det lärda samtalet och den lyckade disputationen bygger i någon mån på att opponenter tycker att avhandlingen är bra. Ett dokument av den här typen måste också lämna utrymme för att opponenter faktiskt tycker att avhandlingen är behäftad med en mängd allvarliga brister.

Ett annat sätt att sätta ord på den lite mjukare linjen vi har i Sverige är att beskriva hur disputationsakten också är ett tillfälle då vi presenterar forskningen för en bredare publik, i och för sig oftast bestående av respondentens familj. En sådan passus i ett beskrivande dokument kanske kan få en tillfrågad utländsk opponenter att förstå hur vi förhåller oss till diskussionsklimatet vid disputationsakten och även till det faktum att avhandlingen redan är tryckt och spridd när vi försvarar den.

När en tyst överenskommelse ska bli nedskrivet och förmedlat till någon som saknar insyn i den, till en person som aldrig har varit på en svensk disputation, som inte har försvarat sin egen avhandling i det svenska systemet, ställs också en del frågor på sin spets. Hur tydligt ska ett informationsdokument vara i frågor som rör exempelvis betygssättningen? Ska det stå hur opponenter bör agera i det fall så allvarliga svagheter upptäcks, att ett godkännande måste ifrågasättas? Frågan är vad som är möjligt och önskvärt att skriva fram angående detta. Om exempelvis opponenter och betygsnämndsledamöter tydligt uppmanas att kontakta handledaren, eller någon annan, i det fall de upptäcker mycket allvarliga brister måste vi också fråga oss vad det leder till. Förmodligen kommer disputationen att ställas in, men det finns ju inga garantier för att disputationen inte äger rum någon månad senare med en annan opponenter/betygsnämnd och en avhandling med endast kosmetiska förändringar – särskilt inte om den som slagit larm kommer från något annat land.

Delar av den till stor del tysta överenskommelsen angående dessa frågor, som traderats inofficiellt inom ramen för svensk forskarutbildning och som reglerar hur inblandade parter uppför sig både under spiknings-tiden och vid en disputation, har i vissa fall skrivits ner, ofta just med tanke på utländska opponenter och betygsnämndsledamöter.

Den offentliga avhandlingen och disputationen

Dessa normer angående hur en disputation ska gå till och det faktum att i princip inga avhandlingar i våra ämnen underkänns vid sittande disputation behöver inte betyda att vi värderar ceremonin högre än den kritiska granskningen. Det förefaller dock betyda att vi förväntar oss att den – för godkännande – avgörande granskningen är gjord på förhand. Den kritiska granskning som sker vid disputationen handlar mindre om att avgöra om avhandlingen är godkänd och mer om att offentliggöra den genom en diskussion om dess innehåll. Men att den avgörande granskningen antas vara gjord på förhand, ger också dåliga incitament för en verkligt kritisk granskning av avhandlingarnas alla delar. Med tanke på det mycket stora arbete som ligger bakom är det väldigt synd om granskningen i vissa fall blir mindre ingående och gedigen än på en seminarieuppsats.

Thomas Sandstedt och Martin Stigmar skrev för något decennium sedan en artikel i *Didaktisk tidskrift*, där de undersökte underkända avhandlingar vid humanistiska och samhällsvetenskapliga fakulteter och vad som föreföll ligga till grund för att avhandlingar underkändes vid betygsnämndssammanträden.² Först ska sägas att inget av de 14 fall av underkända avhandlingar de hittade vid de sex universitet som undersöktes hade lagts fram inom ämnena historia eller ekonomisk historia. Dessutom härrörde nio av de 14 fallen från 1980-talet och ytterligare fem från första halvan av 1990-talet. Efter 1995 hittade de endast en underkänd avhandling inom humsam-området.

En av de saker som Sandstedt och Stigmar konstaterar angående valet av att undersöka de humanistiska och samhällsvetenskapliga områdena är att det inom dessa områden saknas vissa skyddsnet för doktoranderna; exempelvis ingår de i normalfallet inte i några forskarlag. Det innebär också att disputationen förmodligen ser något annorlunda ut vid en jämförelse med vetenskapsområden där opponenter måste försöka ta reda på hur stor respondentens arbetsinsats i forskningsprojektet egentligen har varit. Det blir förmodligen mindre av förhör angående innehållet i avhandlingen och mer kritisk granskning av den vetenskap-

2. Thomas Sandstedt & Martin Stigmar, "Underkända avhandlingar: En kartläggning av underkända avhandlingar vid sex universitet inom tre skilda fakultetsområden, det humanistiska-, rätts- samt samhällsvetenskapliga under perioden 1984–2003", *Didaktisk tidskrift* 16:1 (2006) s. 7–19.

liga insatsen som helhet. Det var endast i hälften av de 14 fallen som Sandstedt och Stigmar hittade kommentarer i betygsnämndsprotokoll. En tydlig grund för underkännande som kunde utläsas var om avhandlingen saknade analytisk ansats, och mest bestod av excerpter ur olika källor. Annars var betygsnämndsprotokollen mycket sparsamma med motiveringar. Sandstedt och Stigmar påpekar också att det var svårt att studera underkända avhandlingar då "området är känsligt för de inblandade och att information om motgångar ofta tonas ner".³

Innebär de få underkända avhandlingarna tillsammans med det binära betygssystemet att det är något fel på det svenska systemet för disputationer? Både ja och nej, skulle jag säga. Det kan betraktas som ett problem att det inom betyget "godkänd" ryms avhandlingar med mycket stora kvalitetsskillnader. Det finns dock ett tilltalande drag i det offentliga försvaret av en avhandling. Visst skulle vi kunna ha andra system där avhandlingen inte trycks förrän efter att den har försvarats. Det skulle kanske minska incitamenten att godkänna undermåliga eller tveksamma avhandlingar – om det nu görs i dag – och också ge doktoranden chansen att göra förbättringar innan avhandlingen går i tryck. Det skulle dock innebära att den slutgiltiga tryckta avhandlingen aldrig försvaras offentligt. Den bara dyker upp på biblioteken och kanske i bokhandeln som ett faktum: "det här är en avhandling, den är redan godkänd". Det sympatiska i det svenska systemet ligger, enligt min uppfattning, just där: försvaret av den slutgiltiga versionen av avhandlingen. Den skickas ut i landet, nuförtiden oftast endast elektroniskt, tre veckor innan det offentliga försvaret och alla som tycker att författaren har gått väl hårt åt det egna forskningsfältet, eller har missuppfattat något viktigt, har möjlighet att komma och lyssna på försvaret och ställa egna frågor. I sin bok *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975* beskriver Birgitta Odén argumentationen när forskarutbildningen i Sverige gjordes om i slutet av 1960-talet. Odén menar att den svenska utredningen av forskarutbildningen på 1960-talet i vissa fall avvek från vad som skulle kunna kallas förebilden, det vill säga det amerikanska systemet, och en av dessa avvikelser var just bevarandet av den svenska disputationer med ett försvar av en offentlig mångfaldig avhandling.⁴

Samtidigt finns naturligtvis problem i ett system där det kan kännas

3. Sandstedt & Stigmar (2007) s. 17.

4. Birgitta Odén, *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975* (Lund 1991) s. 297.

som ett krav att en avhandling med tydliga brister, måste godkännas på grund av att underkännande blir ett mycket stort företag och en sådan speciell händelse, där tillbakadragandet av den tryckta avhandlingen bara är en del. Den dagen, och vi är kanske redan där, avhandlingar godkänns bara för att det är för jobbigt att underkänna, då har vi ett allvarligt problem.

Har något förändrats?

Kanske har vår underförstådda överenskommelse förändrats successivt genom åren och risken finns att det också urvattnat kraven för doktorsavhandlingar. Det verkar finnas en mer eller mindre utbredd känsla av att det är så, men det är i princip omöjligt att utvärdera slutgiltigt eftersom det skulle kräva en tidlös och objektiv bedömning av avhandlingarnas kvalitet. Kriterier för vilka forskningsämnen som kan anses vara intressanta och kriterier för vetenskaplig skicklighet tenderar att förändras över tid på ett sätt som gör jämförelser avseende kvalitet omöjliga att göra på ett vettigt sätt.⁵ Enligt en ofta upprepade berättelse har avhandlingsskrivande gått från att vara ett livsverk till att bli ett gesällprov, som måste färdigställas på fyra år. Sett till hur reglerna har förändrats går det att argumentera för att den förskjutningen ägde rum redan på 1960-talet, men som med många reformer inom utbildning hände kanske inte så mycket förrän ytterligare reformer tillkom, med tydliggöranden och tillkomst av praktiska förutsättningar för att genomföra förändringen.⁶

Något hände helt klart med forskarutbildningen i och med att nya krav ställdes på finansieringen av doktoranders studier från och med 1 april 1998, i enlighet med uttalade försök att öka examinering och genomströmning, som beskrevs i budgetpropositionen.⁷ I korthet innebar

5. Se Göran Andolf, *Dålig och bra historia: Fakultetsopponenternas recensioner av doktorsavhandlingar i historia 1890–1975*, Delrapport 2 inom UHÅ-projektet Forskarutbildningens resultat 1890–1975 (Lund 1975) s. 104–114. Se även Cecilia Trenter, *Granskningens retorik och historisk vetenskap: Kognitiv identitet i recensioner i dansk Historisk tidskrift, norsk Historisk tidskrift och svensk Historisk tidskrift 1965–1990* (Uppsala 1999); Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer: Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945* (Möklinta 2010); Rolf Torstendahl, *The rise and propagation of historical professionalism* (London 2015).

6. Enligt Odén var "livsverket" närmast ett påbud från 1890 och fram till 1969, då en återgång till gesällprov förespråkades. Odén (1991) s. 317–318.

7. Budgetproposition 1997/98:1, utgiftsområde 16; SFS 1998:80, *Förordning om ändring i högskoleförordningen*. Se även Högskoleverket, "Forskarutbildningsreformen 1998: Genomströmning och examination", Rapport 2007:37 R (Stockholm 2007).

reformen att en person som antogs till forskarutbildning också skulle ha garanterad finansiering för att genomföra utbildningen. Att utbildningen skulle omfatta fyra års heltidsstudier fastslogs redan 1969 och att lärosätena endast fick anta så många forskarstuderande som de kunde erbjuda handledning och godtagbara studievillkor hade reglerats 1988. Ändå kom den tydligare skrivningen angående finansiering från 1998 att på ett mycket tydligare sätt reglera villkor, studietid och glidningen från livsverk till gesällprov. Vad gav det för resultat? Enligt Högskoleverkets rapport från 2007 gav det önskad effekt: bättre genomströmning och fler examinationer, men resultatet blev också färre antagna doktorander.⁸

Jag har själv gjort en enkel mindre undersökning av antagna doktorander vid Umeå universitets humanistiska fakultet mellan 1988 och 2010.⁹ Där ökade genomströmningen för forskarutbildningarna inom humaniora från 52 procent för antagna 1988–1998 (330 doktorander) till 77 procent för antagna 1999–2010 (195 doktorander). Detta är också levande siffror; vilken dag som helst kan en doktorand antagen exempelvis 1993 disputera och öka genomströmningen för doktorander antagna det året. Chansen är dock förmodligen större att genomströmningen ökar ännu mer genom fler disputationer i den sist antagna gruppen och att trenden med större genomströmning därmed blir ännu tydligare.

Att genomströmningen ökat betyder naturligtvis inte att kvalitetskraven har sänkts. Antalet antagna doktorander på genomsnittlig årsbasis vid den humanistiska fakulteten i Umeå har minskat med nästan 50 procent i en jämförelse mellan antagna 1988–1998, i genomsnitt 30 antagna varje år, och antagna 1999–2010, i genomsnitt 16,25 antagna varje år, och de tydligare finansieringskraven är förstås en viktig anledning till det. Färre antagna kan betyda större konkurrens om studieplatser/anställningar och därmed bättre utsikter att doktorander med större möjligheter att klara utbildningen antas. Jag håller det också för troligt att en forskarstuderande som har ordnad finansiering har större möjligheter att klara utbildningen än en forskarstuderande som inte har det. Satsningar har också gjorts på doktorandernas studiemiljö, med startande av forskarskolor, införande av väl tilltagna expensmedel och en tydligare handledarroll.

8. Högskoleverket (2007) s. 31.

9. Samtliga uppgifter i den undersökningen är hämtade ur Ladok.

Mer kontroll

I och med att det har kommit att bli mer tydligt att tiden är kort och att genomströmning upplevs som viktigt, förefaller också kontrollstationerna för doktorander på senare år ha blivit fler och externa granskare anlitas möjligen mer frekvent än tidigare. Det är inte ovanligt med externa granskare vid åtminstone tre kontrollstationer: mittseminarium, 90 procent-seminarium och så kallad grönläsning, det vill säga läsning av extern granskare som slutgiltigt godkänner att disputation kan bokas in. Intern granskning utöver handledning finns förhoppningsvis hela vägen, med seminariebehandling av texter i olika skepnader, och även i slutet av arbetet gör i många fall ämnesansvarig eller en forskarutbildningskommitté en bedömning av arbetet. Kontroller finns alltså.

Ett problem skulle dock kunna vara att det ligger i sakens natur att en akademisk text aldrig blir helt färdig, i betydelsen att ingen längre har några synpunkter på den. Det finns alltid något att säga och något att förbättra. Vem kontrollerar att det som blir sagt av en extern läsare vid mitt- eller 90 procent-seminarium verkligen genomförs? Att en extern granskare har kommenterat och sagt att "det här blir nog en bra avhandling om bara avsnitt X, Y och Z skrivs om", innebär ju inte att dessa rekommendationer kommer att följas. Även om grönläsning används senare finns ingen annan än handledaren och doktoranden som vet vilka synpunkter som lämnats hela vägen och vilka av dem som har föranlett tillräckligt stora förändringar i texten.

En mycket hård granskning utförd av institutionen, delvis med hjälp av externa granskare, skulle också kunna leda till att det blir svårare för doktorander att få institutionens stöd att gå upp med sin avhandling. Det finns som sagt alltid något som kan förbättras och det kan kanske finnas en överdriven ängslan inför att släppa fram doktorander till disputation. Seminariekulturen kan också påverkas av att seminariet får en roll som grindvakt, där deltagare är extra hårda i sin bedömning av doktoranders texter "för deras eget bästa". En väl fungerande kontrollapparat på nästan alla institutioner, kan också få till konsekvens att väl granskade avhandlingar av mycket god kvalitet tas för givna på ett sätt som skapar en falsk trygghet och i värsta fall slentrianmässiga godkännanden utan kritisk granskning i det sista steget; disputationsakten. Detta skulle vara extra förödande om kontrollapparaten inte fungerar som den ska vid någon enstaka institution eller i något enstaka fall. Att

det tas för givet att kontrollen före disputation fungerar kan göra att det går onödigt långt innan någon upptäcker att en avhandling faktiskt har mycket stora brister.

Under spikningstiden används säkerligen också utrymmet att som opponent eller betygsnämndsledamot påtala för handledare och respondent att avhandlingen inte är klar, och därmed låta doktoranden dra tillbaka sitt alster för att slippa bli underkänd vid disputationen. Det kanske är bra, men samtidigt kan den närmast totala frånvaron av underkända avhandlingar vara en del av problemet. I och med att inga avhandlingar underkänns blir steget till att underkänna för långt, med konsekvensen att tveksamma avhandlingar ändå släpps igenom. Ju längre tid det går sedan en avhandling underkändes, desto större blir konsekvenserna för den som faktiskt underkänns. Den sympatiska strävan att vara välvillig och undvika underkännanden så långt det går, skapar till slut en situation som försätter opponenter och betygsnämnder i mycket svåra situationer när de möter en avhandling, som de faktiskt bedömer vara undermålig. Finns tid att dra tillbaka avhandlingen antar jag att de flesta inblandade försöker få till en sådan lösning, annat vore ju närmast sadistiskt med tanke på allas förväntningar på ett godkännande vid disputationen. Den mer och mer välutvecklade kontrollapparaten för avhandlingar före tryck gör också att ett underkännande närmast blir ett underkännande av en hel institution, som ställt sig bakom avhandlingen. Jag anser dock inte att tillbakadragande av avhandlingar som riskerar att underkännas bör institutionaliseras genom att opponenter och betygsnämndsledamöter skriftligen uppmanas att ta kontakt på förhand när de har betänkligheter. En tyst överenskommelse angående att bespara doktorand och institution den katastrof ett underkännande vid sittande disputation skulle innebära är en sak, men att skriva fram att det ska göras är en annan.

Oavsett tydlig kontroll före disputation – och oavsett om vi har tryckt avhandlingen och bjudit in familj och vänner – måste opponent och betygsnämnd ändå stå för den slutgiltiga kritiska granskningen och bedömningen om inte disputationsakten ska bli det spel för galleriet som den länge anklagats för att vara. Men det behöver inte betyda att vi snart ska se den första underkända avhandlingen på länge. Det betyder bara att vi inte ska låta oss förledas av vad som kan uppfattas som en uppmjukad tradition, vi bör nog undvika att sätta ord på den

trevliga, icke-konfrontativa och i värsta fall okritiska inställningen, som vi kanske har kommit att förvänta oss av opponenter och betygsnämnder. Opponentens uppgift är att kritiskt granska avhandlingen och ge betygsnämnden underlag för att bedöma om doktoranden har uppnått de mål som beskrivs i den allmänna studieplanen för ämnet, samt huruvida avhandlingen håller godtagbar vetenskaplig standard. Det är också opponentens uppgift att se till att respondenten får tillfälle att diskutera sin forskning och försvara sina val. Det är betygsnämndens uppgift att avgöra huruvida avhandlingen och försvaret av den visar att doktoranden har uppnått målen med utbildningen. Något annat kanske inte en opponent eller betygsnämndsledamot, obekant med det svenska systemet, behöver veta.